

nemde yazılı delillerin doğruluğu şahitlerle ispatlanmadıkça kabul edilmiyordu. Bunun gerekçesi düzenlenecek sahte belgelerle mahkemenin yanıltılması ihtimaliydi.

Kadı fıkıh kitaplarına, kanunnâmelere, defterlere, padişah fermanlarına ve fetvalara dayanarak hüküm verirdi. 1004 (1596) yılı adaletnâmesinde (İnalçık, *TTK Belgeler*, II [1965], s. 105), Kanûnî Sultan Süleyman devrinde padişah kanunnâmelerinin her şehirdeki kadı mahkemesine gönderildiği belirtilir. Kadının belli bir mezhebe göre hüküm vermesi, mezhebin mutebar kitaplarına bağlılığı aynı zamanda yargılamada kanuniliği sağlamaktaydı. Yargı kararının uygulanması ise ehl-i örf aitti. Kadı ile ehl-i örf arasında sıkı bir iş bölümü ve yardımlaşma mevcut olup kanunnâmelerde yargı yetkisinin kadıya, hükmün infazının ehl-i örf aittir olduğu sıkça vurgulanmış ve hâkim kararı olmadan ehl-i örfün herhangi bir ceza, hatta küçük bir para cezası bile kesmeyeceği belirtilmiştir (bk. EHL-i ÖRF). Ancak yargı kararını ehl-i örfün uygulayacak olması zaman zaman bazı suistimallere de yol açmıştır (*EJ²* [İng.], VI, 5).

Osmanlılar'da gerek halk gerekse devlet bürokrasisi nezdinde bir meselenin dinî ve fikhî hükmünü açıklama faaliyeti olan fetva, dolaylı biçimde de olsa kazâyı denetlemesi ve onun için bilgi kaynağı teşkil etmesi, birçok hukukî ihtilâfi yargı yoluna başvurmadan çözüme kavuşturarak yargının yükünü hafifletmesi yönleriyle kazâ ile sıkı bir etkileşim ve iş birliği içinde olmuş, vilâyet, sancak ve kazâ gibi idarî birimlere ayrıca müftüler tayin edilmiştir (bk. FETVA).

Osmanlı Devleti'nde tarafların mahkemelerde yaygın olarak vekiller tarafından temsil edilmesi günümüzdeki anlamıyla avukatlığa tekabül etmez. Fakat XVI. yüzyıla ait bir belge, bazı davaların ücret karşılığı yarı profesyonel bir grup teşkil eden temsilcilerce takip edildiğini ve bunların bazan dava vekili olarak adlandırıldığını, buna rağmen yalancı şahit ayarlamak ve adaletin işleyişini ifsat etmek için bazı taktikler kullanan bu kişilerin hükümetin mahkemelerden uzak tutmaya çalıştığını gösterir (İnalçık, *TTK Belgeler*, II [1965], s. 99; *EJ²* [İng.], VI, 5). Nâdir bazı durumlarda ise vekiller davaya kabul edilmiştir.

Tanzimat'a kadar tabii seyri içinde gelişme gösteren Osmanlı yargı sisteminin bu dönemden sonra köklü değişikliklere

uğradığı görülür. Bunların bir kısmı 1840'ta ticaret mahkemelerinin kurulması, şer'iyye mahkemelerinin yanında 1847'de nizâmiye mahkemelerinin tesisi ve giderek yetkilerinin artması, Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliyye, Şûrâ-yı Devlet ve Meclis-i Tedkîkât-ı Şer'iyye kurularak üst mahkeme, temyiz ve istinafin kurumlaşması gibi yapısal reformlar şeklinde, diğer bir kısmı da 1858 tarihli Kanunnâme-i Arâzî, 1869-1876 tarihleri arasında yayımlanan Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye, 1917 tarihli Usûl-i Muhâkeme-i Şer'iyye ve Hukûk-ı Âile kararâmeleri gibi millî veya deniz ve kara ticareti kanunu, ceza kanunu, ceza ve hukuk yargılamaları usul kanunu gibi Batı hukukundan iktibas yoluyla kanunlaştırmalara gidilmesi tarzında oldu. Bu ikili yapı Cumhuriyet döneminde şer'iyye mahkemelerinin kaldırılmasıyla (1924) tekleştirildi.

BİBLİYOGRAFYA :

Mecelle, md. 1784, 1785, 1800, 1802, 1805; Ali Haydar, *Düerü'l-hükkâm*, İstanbul 1330, VI, 604-805; Osman Nuri Ergin, *Mecelle-i Umûr-ı Belediye* (İstanbul 1330), İstanbul 1995, I, 257-289; Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilâtı*, tür.yer.; H. A. R. Gibb - H. Bowen, *Islamic Society and the West*, London 1969, I/2, s. 114-138; U. Heyd, *Studies in Old Ottoman Criminal Law*, Oxford 1973, tür.yer.; a.mlf., "Some Aspects of the Ottoman Fetva", *BSOAS*, XXXII (1969), s. 36-56; Ahmet Mumcu, *Hukuksal ve Siyasal Karar Organı Olarak Divan-ı Hümayun*, Ankara 1976; M. Kemal Özergin, "Rumeli Kadılıkları'nda 1078 Düzenlemesi", *İsmail Hakkı Uzunçarşılı'ya Armağan*, Ankara 1976, s. 251-309; Abdülaziz Bayındır, *İslam Muhakeme Hukuku (Osmanlı Devri Uygulaması)*, İstanbul 1986; İlber Ortaylı, *Hukuk ve İdare Adamı Olarak Osmanlı Devletinde Kadı*, Ankara 1994; Turan Gökkçe, "934 (1528) Tarihli Bir Deftere Göre Anadolu Vilayeti Kadılıkları ve Kadılan", *3 Mayıs 1944: 50. Yıl Türkçülük Armağanı* (haz. İsmail Aka v.dğr.), İzmir 1994, s. 77-94; a.mlf., "Anadolu Vilayetine Dair 919 (1513) Tarihli Bir Kadı Defteri", *TİD*, sy. 9 (1994), s. 215-259; Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Tarihi*, İstanbul 1995, II, 59-73; Mustafa Şentop, *Şer'iyye Mahkemelerinde Temyiz ve İstinâf: XIX. ve XX. Yüzyıl* (yüksek lisans tezi, 1995), MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü; Ekrem Buğra Ekinci, *Tanzimat Sonrası Osmanlı Hukukunda Kanun Yolları* (doktora tezi, 1996), İÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü; Gülnihal Bozkurt, *Batı Hukukunun Türkiye'de Benimsenmesi*, Ankara 1996; Mehmet Akman, "Osmanlı Ceza Muhakemesi Hukukuna Hâkim Olan İlkeler", *Osmanlı*, Ankara 1999, VI, 470-477; M. Akif Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*, İstanbul 1999, s. 77-96, 140, 426-435; a.mlf., "Osmanlı'da Hukuk", *Osmanlı Devleti Tarihi* (nşr. Ekmeleddin İhsanoğlu), İstanbul 1999, II, 373-438; Mehmet İpşirli, "Klasik Dönem Osmanlı Devlet Teşkilatı", a.e., I, 139-279; a.mlf., "Osmanlı Devletinde Kazaskerlik (XVII. Yüzyıla Kadar)", *TTK Belleteri*, LXI/232 (1988), s. 232, s. 597-700; Tayyib Gö-

bilgin, "XVI. Asırda Mukataa ve İltizam İşlerinde Kadılık Müessesesinin Rolü", *TTK Bildiriler*, IV (1952), s. 433-444; Halil İnalçık, "Adaletnâmeler", *TTK Belgeler*, II (1965), s. 49-145; a.mlf., "Mahkeme", *İA*, VII, 149-151; a.mlf., "Mahkama", *EJ²* (İng.), VI, 3-5; R. C. Jennings, "The Office of Vekil (Wakil) in 17th Century Ottoman Sharia Courts", *St.J.*, XLII (1975), s. 147-169; Musa Çadırcı, "Tanzimat'ın İlanı Sıralarında Osmanlı İmparatorluğunda Kadılık Kurumu ve 1838 Tarihli 'Tarik-i İlmiyye'ye Dair Ceza Kânunnâmesi", *TAD*, XIV/25 (1982), s. 139-161; B. D. Macdonald, "Kazâ", *İA*, VI, 493-494; Pakalın, II, 223-228.

▲ FETHİ GEDİKLİ

KAZA

Osmanlılar'da kadının yetki alanını ifade eden idarî birim.

Bugünkü idarî teşkilâtta ilçenin karşılığı olan kazâ, Osmanlılar'da hem kadının idare bölgesini hem de bu bölgeyi tanımlayan coğrafi bir terim özelliği gösterir. Osmanlı öncesinde Selçuklular'da bu ad altında idarî bir birim bulunmamaktadır. Tamamen Osmanlılar'a has bir idarî yapılanma olan kazanın coğrafi bir bütünlüğe sahip idarî bölge haline gelişi XVII. yüzyıldan itibaren tam olarak belirginleşmiştir. Selçuklular'da kadı bir idarî birimde (subaşılık, Osmanlı sancağının eş değeri) sultanın nâibi ve subaşının yanında yer almaktaydı ve özel bir bölgesi yoktu. Bu idarî birim geniş olur ve kadı bu sahanın her yerine ulaşamıyorsa o takdirde buralara nâiblerini gönderirdi. XII-XIV. yüzyıllarda kadı yetki alanı sebebiyle bir bakıma söz konusu idarî birimle özdeş gibiydi. Osmanlı Devleti'nin ilk dönemlerinde de bu durum sürdü. XV. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin giderek genişlemesi, sancak denilen askerî nitelikteki idarî birimlerin çoğalması ve bir kadının bütün bir sancağa ait kazâ işleri görememesi sebebiyle kaza bölgeleri kadıların da sayılarının artmasına paralel olarak çoğalmıştır.

Bazı eski geniş kadılık sahalarından yeni kazalar ortaya çıkmıştır. Bunun sonucunda XVI. yüzyıldan itibaren, sancağın timar sistemiyle ilgili bir idarî bölümü olan ve aynı zamanda coğrafi bir bütünlüğü bulunan nahiy / vilâyetlerin hukukî işleri görece bir kadıya havalesiyle kaza ve nahiy gibi biri hukukî, diğeri askerî iki idarî tanımlama kayıtlarda yer almaya başlamıştır. Daha sonra giderek kadının yetki alanına dahil bir veya birkaç nahiy kaza şeklinde belirli bir coğrafi esasa kavuşmuştur. Özellikle XVII. yüzyıldan itibaren timar sisteminin önemini kaybetme-

KAZA

siyle kaza idarî birim olarak ön plana çıkmış, sayıları artmış ve nahiyeler kazanın bir alt birimi haline gelmiştir.

Bu şekilde kaza hukukî-idarî birim olarak sancak beyinden tamamen bağımsız sayılmış ve doğrudan merkezdeki kazas-kere bağlanmıştır. Bunun sonucunda kazalar diğer idarî ve askerî teşekküllerden ayrı bir özellik göstermeye başlamış, kaza kadılık bölgesi olarak çevresinin merkezi olmuş, şehir veya kasaba ve onların etrafındaki köylerin oluşturduğu bir idarî birlik niteliği kazanmıştır. Bununla beraber merkezi olmayan, sadece köylerden müteşekkil yahut bir yörük topluluğunun bulunduğu bölge de eğer müstakil kadı tayini yapılmışsa kaza diye nitelendirilmiştir. Özellikle bu sonuncu tipteki kazalarda belli bir merkez bulunmadığından kadılar gezici durumda görev yaparlardı.

XVII ve XVIII. yüzyıllarda artık kazalar kadılar için gösterdikleri imkânlar göre tasnif edilmiştir. Bu tasnifin XVI. yüzyıl sonlarıyla XVII. yüzyıl başlarında yapıldığı muhakkaktır. Kazaların bu derecelendirilmesi tayini yapılacak kadının kıdemiyle ve alacağı maaşla da bağlantılı hale gelmiştir. Evliya Çelebi, büyüklük ve dolayısıyla gelir imkânlarına göre yeni tanzim edilmiş bir kaza düzenini belirtmektedir. Buradaki söz konusu kazalar, tarihî ve dinî hâtrıralardan çok hukukî ve şer'î gelir imkânları nisbetinde sınıflandırılmıştır. Kazalar bu derecelendirmeye göre Rumeli, Anadolu ve Mısır olmak üzere üç sınıfa ayrılmıştı (bk. KADI). Mısır'ın fethinden öncesine ait 919 (1513) tarihli bir kaza listesine göre Anadolu'da toplam 332 kaza bulunuyordu. Bu rakam 934'te (1528) 211 dolayında idi. XVII. yüzyıla ait listelerde 1070'te (1660) Rumeli'de kaza sayısı 477 olarak verilmiş, 1078'de ise (1667-68) 391 kaza tesbit edilmişti.

Bir hukukî bölge olarak kaza az çok belirli coğrafi bütünlük göstermektedir. Bununla birlikte ayrı coğrafi bütünlükler için kadı, nâiblerini gönderebilmektedir. Bu dönemde kazanın herhangi bir yeni özel durumu söz konusu değildir. 1867 idarî ıslahatına kadarki salnâmelerde kazanın eski özellikleri hakkında bilgi bulunmaktadır.

Kazanın idarî, hukukî ve hatta askerî bakımdan bir bütün teşkil edecek şekilde yeni bir teşkilâtın içinde yer alması 1835 sonrasında oluşturulmaya başlanmıştır. Hukukî idareci olarak kadının sosyal fonksiyonu geriledikten sonra coğrafyanın etkin olduğu yeni bir malî ve idarî bütünlük

ortaya çıkmıştır. Böylece bir dönem için müdürün idare ettiği yeni teşkilât, zamanla yetkili bir kaymakam idaresinde oluşturularak önce sancağın, daha sonra da il / vilâyetin en büyük alt birimi haline gelmiştir.

BİBLİYOGRAFYA :

Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilâtı*, s. 91-99; Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimai Tarihi*, İstanbul 1974, II, 63; M. Kemal Özergin, "Rumeli Kadılıklarında 1078 Düzenlemesi", *İsmail Hakkı Uzunçarşılı'ya Armağan*, Ankara 1976, s. 251-309; Bahaeddin Yediyıldız, *Ordu Kazası Sosyal Tarihi (1455-1613)*, Ankara 1985, s. 30-50; Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğunda Aşiretlerin İskanı*, İstanbul 1987, s. 20; Tuncer Baykara, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I: Anadolu'nun İdarî Taksimatı*, Ankara 1988, s. 32-33; Feridun M. Emecen, *XVI. Asırda Manisa Kazası*, Ankara 1989, s. 110-111; Turan Gökçe, "934 (1528) Tarihli Bir Deftere Göre Anadolu Vilayeti Kadılıkları ve Kadıların", *3 Mayıs 1944: 50. Yıl Türkçülük Armağanı* (haz. İsmail Aka v.dğr.), İzmir 1994, s. 77-94; a.m.f., "Anadolu Vilayetine Dair 919 (1513) Tarihli Bir Kadı Defteri", *TİD*, IX (1994), s. 215-259.

TUNCER BAYKARA

KAZÂBÂDÎ

(ö. 1163/1750)

Osmanlı âlimi.

Tokat'a bağlı Kazâbâd'da (Kazova) dünyaya geldi. Doksan yaşlarında öldüğüne göre 1070 (1660) yılından sonra doğduğu söylenebilir. Tam künyesi Ebû'n-Nâfi' Ahmed b. Muhammed b. İshak'tır. İlk öğrenimini memleketinde yaptıktan sonra Tokat'a gitti. Burada Âmidli Yüsf, Turhallı Osman ve Zorluzâde Hasan efendilerden ders aldı. Özellikle Tefsiri Mehmed Efendi'den geniş ölçüde istifade etti. 1115'te (1703) İstanbul'a geldi ve Süleymaniye Camii'nde ders vermeye başladı. 1121 (1709) yılında 60 akçeli müderris rütbesine yükseltildi, bu arada Kütübhâne-i Hümâyün hocalığı da kendisine verildi. 1146'da (1733) Selânik'e tayin edildi. 1153'te (1740) mevleviyet rütbesine terfi etti. 1158 (1745) yılında Mekke-i Mükerrreme kadılığına tayin edilen Kazâbâdî 1163'te (1750) bu görevden azledildikten sonra İstanbul'a döndü ve 25 Rebülâhir 1163 (3 Nisan 1750) tarihinde vefat etti. Tasavvuf ehline karşı muhalif bir tavır taşıdığı belirtilen Kazâbâdî, İstanbul'da bulunduğu sırada başta oğlu Mehmed Nâfi Efendi, Hâdimî nisbesiyle tanınan Ahmed b. Mustafa olmak üzere çok sayıda öğrenci yetiştirmiştir. Hocasının ilmine ve şahsiyetine büyük saygı duyan Hâ-

dimî, padişahın iradesiyle Ayasofya'da ulemâ için yapacağı Fâtîha tefsiri derslerinde Kazâbâdî'nin bulunmamasını şeyhülislâmdan rica etmişti (Ebül'ulâ Mar-din, II-III, 773).

Eserleri. 1. *Hâşiyetü'l-uşûl ve gâşiyetü'l-fusûl*. Sadrüşşerîa Ubeydullah b. Mes'ûd'a ait *Tenkihü'l-uşûl* adlı esere yine kendisinin *et-Tavzîh* ismiyle yaptığı şerhte hüsn ve kubuhu temellendirmek için yer alan "el-Mukaddimetü'l-erba'a" bölümüne yazılmış bir hâşiyedir (Süleymaniye Ktp., Âşir Efendi, nr. 80; Çelebi Abdullâh Efendi, nr. 396). 2. *Hâşiyetü'l-âle tefsîri'l-Fâtîha*. Beyzâvî'nin Fâtîha tefsiri üzerine kaleme alınmış bir hâşiyedir olup basılmıştır (İstanbul 1286). 3. *Hâşiyetü'l-âle tefsîri sûreti'n-Nebe' ve'n-Nâzi'ât ve 'Abese*. Yine Beyzâvî'nin adı geçen üç sûreye ilgili tefsirine yapılan bir hâşiyedir olup birçok nüshası vardır (meselâ bk. Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 244; Âtîf Efendi Ktp., nr. 2791). 4. *Şerhu'l-Kasidetü'n-Nûniyye*. Hızır Bey'in kelâma dair eserinin şerhidir (Süleymaniye Ktp., Bağdatlı Vehbi Efendi, nr. 2153; Lâleli, nr. 2380). 5. *Hâşiyetü'l-âle Hâşiyeti Mevlânâ Mirzâ Cân 'alâ işbâti'l-vâcib*. Devwânî'nin *er-Risâletü'l-kadîme fî işbâti'l-vâcib* adlı eserine Mirza Cân'ın yazdığı hâşiyedir (Süleymaniye Ktp., Lâleli, nr. 2204; Kılıç Ali Paşa, nr. 508). 6. *Şerhu Âdâbi'l-Birgivi*. Birgivi'nin münazara âdâbına dair küçük hacimli eserinin şerhi olup çok sayıda nüshalarından büyük ilgi gördüğü anlaşılmaktadır (meselâ bk. Süleymaniye Ktp., Kasidecizâde Süleyman Sırrı, nr. 516; Millet Ktp., Ali Emîrî Efendi, nr. 4441; Kayseri Râşid Efendi Ktp., nr. 1193). 7. *Şerhu Risâletü'l-istî'âre*. Ebû'l-Kâsim es-Semerkanî'nin eserinin şerhi olup *Mûlahhasu netâ'i-ci'l-enzâr ve muhâşşalu ebkârî'l-efkâr* adıyla da anılmaktadır (Süleymaniye Ktp., Tekelioğlu, nr. 875; Millet Ktp., Ali Emîrî Efendi, nr. 4567). 8. *Şerhu hadîsi'l-ihsân*. Cibrîl hadisinde geçen ihsan kavramıyla ilgili küçük bir risâledir (Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 393). 9. *Şerhu kelime-ti's-şehâde*. Kelime-i şehâdetle yer alan "şehâdet" kelimesine dair küçük bir risâle olup Fâtîha şerhinin sonuna eklenerek basılmıştır (İstanbul 1286). 10. *Risâle fî 'ilmi'l-bâtin*. Hadislerde zikredilen "bâtin" kavramı ile bâtinî ilimlerin değerlendirilmesi hakkında bir risâledir (Süleymaniye Ktp., Pertev Paşa, nr. 604). Bunlardan başka müellife *er-Risâle fî hakkı's-Şûfiyye* (*Hediyetü'l-'ârîfin*, I, 175) ve *Hâşiyetü'l-ale'l-Muṭavvel li't-Teftâzânî*